

Ольга Циганок**ОПИС КУРСУ РИТОРИКИ ЧЕРНІГІВСЬКОГО
КОЛЕГІУМУ «ALPHABETUM ORATORIUM»
(1750/1751 н. р.)**

У статті описується рукописний підручник риторики Чернігівського колегіуму «Alphabetum oratorium...» [Ораторський алфавіт...] (1750/1751 н. р.). Подається його повна назва латиною і в перекладі українською мовою, фонд і шифр, назви розділів і підрозділів (параграфів) із посиланнями на відповідні аркуші рукопису, примітки. Курс унікальний за формою – текст поділено на 24 розділи, за кількістю букв латинського алфавіту, підручник має покажчик розділів на початку та покажчик параграфів у кінці. Серед майже двохсот відомих нам українських поетик і риторик XVII–XVIII ст. на таку структуру ми натрапили уперше.

Ключові слова: українські риторики, Чернігівський колегіум, 1750/1751 н. р., рукопис, опис.

Відомий історик філософії та перекладач В. Литвинов 1982 р. описав курси красномовства Києво-Могилянської академії, які зберігаються в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (далі – ІР НБУВ). Учений описував підручники за такою схемою: порядковий номер, автор (якщо відомий), повна назва латиною і в перекладі українською мовою, рік написання (якщо відомий), шифр, кількість аркушів, назви книг і розділів (структура), коротка характеристика (взірці, ступінь оригінальності, характер тощо)¹. Риторики з інших навчальних закладів В. Литвинов описував коротко: назва латиною та у перекладі, шифр, кількість аркушів, у якому навчальному закладі прочитаний курс, короткі примітки. Відповідно, коли учений подав інформацію про збережені підручники риторики Чернігівського колегіуму, то їх структура (зміст) не висвітлювалися². Ще коротше описував ці курси наприкінці XIX – на початку XX ст. М. Петров, не подаючи навіть переклад назв³.

Про чернігівські підручники не згадують нечисленні вітчизняні та зарубіжні дослідники українських курсів словесності, вони вивчали в основному київські трактати (Р. Лужний⁴, В. Маслюк⁵). За інформацією, яку подає В. Литвинов, у ІР НБУВ зберігаються шість чернігівських риторик: «Reginae hortus eloquentiae prope Desnae...» [Сад цариці красномовства біля Десни...] (1717)⁶, «Informatior artis oratoriae...» [Вихователь ораторського мистецтва...] (1718)⁷, «Rhetorica ieromonachi Constantini Politanisci...» [Історія ієромонаха Костянтина Політанського...] (1724/1725)⁸, «Domus Tullianae eloquentiae...» [Дім Тулієвого красномовства...] (1726)⁹, «Tullius in campis oratoris non procul a Desnae aquis...» [Тулій на полях ораторських недалеко від вод Десни...] (1738)¹⁰ та «Alphabetum oratorium...» [Ораторський алфавіт...] (1750/1751)¹¹.

Нашу увагу привернув хронологічно останній із чернігівських курсів, а саме підручник 1750/1751 н. р. Причин цього дві. Справа в тому, що збереглася велика за обсягом поетика Чернігівського колегіуму попереднього навчального року¹², похоронним віршам із якої ми присвятили ряд публікацій¹³. Таким чином, студенти (список яких із помітками про здібності та успішність зберігся), що слухали курс поетичної творчості 1749/1750 н. р. і оплакували власними віршами смерть Амвросія Дубневича, наступного року вивчали риторичний курс, один із конспектів якого зберігся. Велика ймовірність,

© Ольга Михайлівна Циганок – кандидат філологічних наук, доцент кафедри сучасних європейських мов Київського національного торговельно-економічного університету.

що викладач поетики через рік читав риторику – такою була багатолітня шкільна практика. Якщо це так, то автором риторики «Alphabetum oratorium...» [Ораторський алфавіт...] (1750/1751) був Серапіон Валуцький. Його ім'я встановила Мирослава Андрущенко, відчитавши помітку на полях чернігівської поетики 1749/1750 н. р.¹⁴. Потрібні додаткові дослідження, поки що можемо сказати, що в манері творення обох курсів помічаємо як спільні, так і відмінні риси. В обох курсах автор дбає про доступність викладу. З іншого боку, поетика рясніє взірцями, чого не скажеш про риторику. Титульний лист поетики не зберігся. Її обсяг (разом із шкільними вправами) майже втричі більший, ніж риторики. Вважаємо, що автор курсу з теорії віршування був непересічним знавцем поезії і, очевидно, вправним віршувальником. Чи так само вільно почувався він у царині красномовства?

Почнемо з повної назви риторики на титульній сторінці (арк. 1): «ALPHABETUM ORATORIUM modorum et modifierum EORUM quae ad facilem rhetorices intelligentiam necessario praerequiruntur et quae iuvenilia sobolis praetexta ducunt AD BENE DICENDUM facundiae amatoribus in Chernihoviano collegio neooperatoribus ACCOMODATUM anno 1750 die 12 Septembris in annum 1751» [ОРАТОРСЬКИЙ АЛФАВІТ способів і ЇХ модифікацій, які з необхідності попередньо вишуковуються для легшого розуміння риторики і які юнацьку красу нащадків ведуть ДО КРАСНОМОВСТВА, шанувальникам словесного дару – у Чернігівському колегіумі неоораторам ПРИЛАШТОВАНИЙ року 1750 дня 12 вересня в рік 1751-ший]. Фонд 312, шифр 695/486 С, арк. 1–123. У описі київських рукописів М. Петрова (1904 р.) помилково вказана кількість аркушів 104¹⁵.

Курс записаний каліграфічним почерком, можливо, це подарункове видання. Багато скорочень. Текст на усіх аркушах у подвійній рамці, що не характерно для українських курсів словесності. Рукопис неправильно зшитий – після 101 арк. автентичної пагінації йдуть арк. 110–113, потім 102–109. Пункти нумеруються. Окрім курсу риторики, інших текстів у рукописі немає. Після «Praefatio ad neorhetores» [Передмови до нових риторів] (арк. 2) йде зміст – «Index rhetorices» [Покажчик риторики] (арк. 6 зв. – 7). В українських курсах словесності ми ніколи не натрапляли на такі покажчики, хоча ознайомилися з усіма описаними. У покажчику – 24 розділи (за числом букв латинського алфавіту, кожному відповідає певна буква). Зазначено сторінки, на яких ці розділи починаються. Зміст є єдиним джерелом, з якого ми можемо довідатися назви розділів, бо у самому тексті вони пропущені (залишено місце, щоб їх мистецьки виписати чи вималювати пізніше). З 8 арк. починається внутрішня пагінація, тому надалі подаємо обидві пагінації – із титульної сторінки і автентичну, яка починається після змісту. Кожний розділ починається з пояснення історії відповідної букви. Розділи такі:

Арк. 8 (1). **A.** Ad quidditatem seu naturam [До субстанції, або природи]. §1. Quid sit rhetorica ex natura sua? [Що таке риторика за своєю природою?]. §2. Quae sint causae rhetorices? [Які цілі риторики?]. §3. Quae sint partes rhetorices? [Які частини риторики?]

Арк. 11 (4). **B.** Ad qualitatem [До якості]. §1. Qualis est rhetorica de essentia? [Якою є риторика за суттю?]. §2. Qualis est rhetorica ex officio? [Якою є риторика за обов'язком?]. §3. Qualis est rhetorica ex fine suo? [Якою є риторика за своєю метою?]

Арк. 16 (9). **C.** Ad quantitatem [До кількості]. §1. Quid sit quantitas rhetorices? [Що таке кількість риторики?]. §2. Qualis est rhetorices quantitas? [Якою за якістю є кількість риторики?]. §3. In quo consistit quantitas rhetorices? [У чому полягає кількість риторики?]

Арк. 22 (15). **D.** Ad extensionem elocutionis [До розширення виразу]. §1. Quo modo extendenda est una dictio(?) in plures? [Яким чином має бути розширений один вислів у багато?]. §2. Quo modo extendenda sententia? [Яким чином має бути розширена думка?]. §3. Quaeenam observanda sint in extensione elocutionis? [Чого саме треба дотримуватися у розширення виразу?]

Арк. 31 (24). **E.** Ad definitionem [До визначення]. §1. Quid sit definitio? [Що таке визначення?]. §2. Quo modo facianda est definitio oratoria? [Яким чином слід робити(?) ораторське визначення?]. §3. Quae pertinet ad definitionem? [Що відноситься до визначення?]

Арк. 35 (28). **F.** Ad divisionem [До поділу]. §1. Quid sit divisio seu distributio partium?

[Що таке поділ або розподіл частин?] §2. Quotuplex sit divisio? [На скільки частин буває поділ?] §3. Quo modo extendenda sit argumentatio a partibus? [Яким чином слід розширити аргументацію від частин?]

Арк. 39 (32). **G.** Ad ethymologiam [До етимології]. §1. Quid sit aethymologia? [Що таке етимологія?]

Арк. 42 (35). **H.** Ad genus et speciem [До роду і виду]. §1. Quid sit genus et species et quo modo ab illis ratiocinandum est nobis? [Що таке рід і вид і яким чином нам треба правильно їх визначати?]

Арк. 44 (37). **I.** Ad causas et effectus [До причин і результатів]. §1. Quid sit causa et qualis? [Що таке причина і яка вона?] §2. Quo modo nobis argumentandum a causis? [Яким чином нам треба аргументувати від причин?]

Арк. 48 зв. (41 зв.). **K.** Ad adjuncta [До другорядних обставин]. §1. Quid et qualia sint adjuncta? [Що таке другорядні обставини і які вони?]

Арк. 51 (44). **L.** Ad antecedentia et consequentia [До антецедентів і логічних наслідків]. §1. Quid sint antecedentia et consequentia? [Що таке антецеденти і логічні наслідки?]

Арк. 52 зв. (45 зв.). **M.** Ad similitudo et dissimilitudo [До подібності і різниці]. §1. Quid sit similitudo et dissimilitudo? [Що таке подібність і різниця?]

Арк. 55 (48). **N.** Ad comparationem et comparata [До порівняння і порівняних]. §1. Quid sit comparatio seu comparata? [Що таке порівняння або порівняні?]

Арк. 57 зв. (50 зв.). **O.** Ad repugnantia [Про те, що протидіє]. §1. Quid sit repugnantia? [Що таке протилежне?]

Арк. 59 зв. (52 зв.). **P.** Ad rationes locorum extrinsecorum et allusionem [Про способи зовнішніх місць і алюзію]. §1. Quid sit ratio extrinseca? [Що таке зовнішній спосіб?] §2. Quid sint rationes magis remotae? [Що таке способи більш віддалені?]

Арк. 64 зв. (57 зв.). **Q.** Ad acumen [Про пунту]. §1. Quid et quotuplex sit acumen? [Що таке пунта і скільки їх?] §2. Quomodo formanda sint acumina? [Яким чином слід утворити пуанти?] §2. Quo modo in elocutione acumina ponenda sint? [Яким чином у виголошенні матеріалу слід викласти пуанти?]

Арк. 72 зв. (63 зв.). **R.** Ad unionem seu combinationem [Про поєднання або комбінацію]. §1. Quid nam sit unia oratoria et quoduplex? [Що таке ораторське поєднання і скільки їх?] §2. Quo modo fit unio inter sensus diversissimos? [Яким чином відбувається поєднання між дуже різними смислами?]

Арк. 74 зв. (67 зв.). **S.** Ad formam seu dispositionem [Про форму або розміщення]. §1. Quid et quotuplex sit forma seu dispositio oratoria? [Що таке форма, або ораторське розміщення, і скільки їх?]

Арк. 83 зв. (76 зв.). **T.** Ad formam propositionis in genere demonstrativo [Про форму речення у показовому роді]. §1. Quid sit genus demonstrativum et quomodo in eo formanda propositio? [Що таке показовий рід і яким чином у ньому слід утворювати речення?]

Арк. 86 (79). **U.** Ad formam propositionis in genere deliberativo [Про форму речення у дорадчому роді]. §1. Quid sit genus deliberativum et quomodo in eo formanda ratiocinativa propositio? [Що таке дорадчий рід і яким чином у ньому слід утворювати побудоване на міркуванні речення?]

Арк. 88 зв. (81 зв.). **V.** Ad formam propositionis in genere judiciali [Про форму речення у судовому роді]. §1. Quid sit genus judiciale et quomodo in eo formanda ratiocinativa propositio? [Що таке судовий рід і яким чином у ньому слід утворювати побудоване на міркуванні речення?]

Арк. 90 (83). **X.** Ad formam argumentorum exiguae orationis [Про форму аргументів великої промови]. §1. Quid sit forma argumentorum exiguae orationis? [Що таке форма аргументів великої промови?] §2. Unde formantur exiguae orationis sensus admirabiles? [Звідки формуються дивовижні думки великої промови?]

Арк. 103 (96). **Y.** Ad majoris eloquentiae partes [Про частини великої промови]. §1. Quid et quot sunt majoris eloquentiae partes? [Що таке частини великої промови і скільки їх?]

Арк. 114 зв. (103 зв.). **Z.** Ad panegyrum et contionem [Про панегірик і проповідь]. §1. Quid sit contio et quotuplex? [Що таке проповідь і скільки їх?] §2. Quid sit panegyris et ex quo? [Що таке панегірик і звідки береться?]

Арк. 121–123. Index paragraphorum et regularum rhetorices. Linea 1 designat folium, 2 regulas extramarginales, 3 intermarginales [Покажчик параграфів і риторичних правил. Лінія 1 позначає аркуш, 2 – зовнішні записи на берегах рукопису, 3 – внутрішні записи].

Вважаємо, що чернігівська поетика 1750/1751 н. р. написана людиною, яка мала поетичне мислення. Традиційно при викладанні вітчизняних курсів словесності поетиці приділяли менше уваги, ніж риторичі, вважаючи останню важливішою, бо мала ширше практичне значення. Наприклад, автор поетики «Самоена in Parnasso» [Камена на Парнасі] (1686) розпочинає свій трактат розділом «Про спільні ресурси як ораторів, так і поетів», де говорить про періоди, тропи та фігури, ампліфікацію, листи та хрію (арк. 6–81). Другий і останній розділ, присвячений проблемам власне поетики, значно коротший (арк. 82–119)¹⁶. У цій київській поетиці виразно бачимо нехтування власне теорією поезії на користь риторички. Така сама ситуація з поетикою «Луга» [Ліра] (1696), де риторична частина (в основному – теорія ампліфікації) більша за власне поетичну¹⁷. У курсі «Fons Castalius» [Касталійське джерело] (1685) перша частина (арк. 2–44) розглядає прозову мову – період, хрію, фабулу, тропи, листи, друга частина (арк. 45–82?) – поетичну¹⁸. Поетика «Cytheron bivertex» [Кіферон із двома вершинами] (1694) у першій главі аналізує засоби, спільні як для поетів, так і для ораторів, і лише друга глава (з 132 арк.) – власне поетика¹⁹. Вступ до курсу «Cunae Bethleemicae» [Віфлеємська колиска] [1686] свідчить, що три трактати – про хрію (арк. 3–33), про поетичне мистецтво (арк. 34–74) і про листи (арк. 75–105) – прочитано упродовж одного навчального року²⁰. Автор поетики «Rosa inter spinas» [Троянда між колючками] (1696) після титульної сторінки, молитви та передмови у першій частині курсу, прочитаного в поетичному класі (арк. 5–61), стисло говорить про поетичну мову, у другій частині (арк. 76–230) – про мову прозову, а саме про ампліфікацію, періоди, листи, хрію, тропи і фігури тощо²¹. Як бачимо із кількості аркушів, у поетичному класі нерідко про риторичку мовилося майже втричі (!) більше, ніж про теорію поезії. У випадку чернігівської риторички 1750/1751 н. р. маємо діаметрально протилежну ситуацію. Курс красномовства у три з половиною рази менший, ніж підручник із поетики 1749/1750 н.р., до того ж у вишуканому словесному оформленні, у поетичних шатах.

Таким чином, риторика, яка у середині XVIII ст. з'явилася в Чернігівському колегіумі, – неповторна принаймні на українському літературному тлі.

1. Стратий Я.М. Описание курсов философии и риторики профессоров Киево-Могилянской академии / Я.М. Стратий, В.Д. Литвинов, В.А. Андрушко. – Киев: Наукова думка, 1982. – 348 с.

2. Там само. – С. 142–151.

3. Петров Николай. Описание рукописей церковно-археологического музея при Киевской духовной академии / Николай Петров. – Вып. 1. – Киев, 1875; Вып. 2. – Киев, 1877. – 788 с.; Петров Н.И. Описание рукописных собраний, находящихся в городе Киеве / Н.И. Петров. – Вып. 1. – М.: Унив. тип., 1891. – 322 с.; Вып. 2. – М.: Унив. тип., 1896. – 294 с.; Вып. 3. – М.: Унив. тип., 1904. – 308 с.

4. Łuźny Ryszard. Pisarze kręgu Akademii Kijowsko-Mohylańskiej a literatura polska: Z dziejów związków kulturalnych polsko-wschodniosłowiańskich w XVII–XVIII w. / Ryszard Łuźny. – Kraków: Nakładem Uniwersytetu Jagiellońskiego, 1966. – 170 s.

5. Маслюк В. П. Латинськомовні поетики і риторички XVII – першої половини XVIII ст. та їх роль у розвитку теорії літератури на Україні / В.П. Маслюк. – К.: Наукова думка, 1983. – 236 с.

6. Reginae hortus eloquentiae prope Desnae aquas expositus exaratusque ad variis amoenioris sermonis flosculis ab recreandam Roxolanae juventutis mentem neointrantis eum plantatus anno 1717. – ІР НБУВ, ф. 312, шифр 679/467 С, арк. 3–183.

7. Informator artis oratoriae praeceptis rhetorices et praxibus manuducens [...]. – ІР НБУВ, ф. 307, шифр 511/п1714, арк. 190–308.

8. Rhetorica ieromonachi Constantini Politansci... – ІР НБУВ, ф. 312, шифр 683/470С, арк. 9–129.

9. Domus Tullianae eloquentiae quattuor fundamenta confirmata gradibusque adornata [...]. – ІР НБУВ, ф. 312, шифр 684/п484, арк. 1–112.

10. Tullius in campis oratoriis non procul a Desnae aquis... – IP НБУВ, фонд 305, шифр ДС/п262, арк. 181–379.
11. ALPHABETUM ORATORIUM... – IP НБУВ, фонд 312, шифр 695/486 С, арк. 1–123.
12. [Чернігівська поетика 1749/1750 н. р.]. – IP НБУВ, фонд 1, № 6528. – 360 арк.
13. Циганок Ольга. «И наших днесь училищъ плач неукротимый...»: про чернігівські фунеральні вірші 1750 р. / Ольга Циганок // Наукові записки НаУКМА. Том СХХІV: Філологічні науки (Літературознавство). – Київ, 2011. – С. 21–25; Циганок Ольга. Опис похорону Амвросія Дубневича (інтермедіальний формат тексту) / Ольга Циганок // Питання літературознавства: науковий збірник. – Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, 2012. – Вип. 86. – С. 93–99; Циганок Ольга. Про генологічні функції вірців (на прикладі епітафій із чернігівської поетики 1749/1750 рр.) / Ольга Циганок // Біблія і культура. – 2012. – Випуск 16. – С. 27–32; Циганок Ольга. Об епитафиях Амвросию Дубневичу в черниговской поэтике середины XVIII века / Ольга Циганок // Religious and Sacred Poetry [An International Quarterly of Religion, Culture and Education ; edited by Marek Mariusz Tytko]. – Kraków, 2013. – Vol. 3. – S. 19–34.
14. Андрущенко Мирослава. Парнас віршотворний: Києво-Могилянська академія та український літературний процес XVIII ст. // Мирослава Андрущенко / – К.: Українська книга, 1999. – С. 143.
15. Петров Н.И. Описание рукописных собраний, находящихся в городе Киеве. – Вып. 3. – С. 294.
16. Samoena in Parnasso Kijovo-Mohilaeano [...] 1686. – IP НБУВ, шифри 657/448 С; 658/449 С, арк. 1–121.
17. Lyra Heliconis intra regiam aviti tentorii supreme domini maecenatis patris pastoris illustrissimi sanctissimo digito citata [...] 1709. – IP НБУВ, шифр 674/463 С, арк. 1–183.
18. Fons Castalius in duplices divisus rivulos solutam scilicet et ligatam orationem Kijovo-Mohilaeanis musis consecrates felici auspicio emanavit anno Domini 1685. – IP НБУВ, шифр 656/446 С, арк. 1–81.
19. Cytheron bivertex irriguis poëtico-oratorii eloquii fontibus rorans in collegio Mohilaeano polonis neovatibus erectus [...] (1695). – IP НБУВ, шифр ДС/п 235, арк. 1–189.
20. [Cunae Bethleemicae] (1686/1687). – IP НБУВ, шифр 499 П / 1729, арк. 1–298.
21. Rosa inter spinas sive Ars poëseos suos continens difficultatum aculeos [...] (1696/1697). – IP НБУВ, шифр 665/456 С, арк. 1–230.

В статъе описується рукописний учебник риторики Черниговского коллегіума «Alphabetum oratorium...» [Ораторский алфавит...] (1750/1751 уч. г.). Подається повне названнє на латини і в перекладі на український мову, фонд і шифр, названнє розділів і підрозділів (параграфів) со ссылками на соотвѣтствующие листы рукописи, примечания. Курс унікален по формѣ – текст розділен на 24 розділа, по количеству букв латинского алфавита, учебник имеет указатель разделов в начале и указатель параграфов в конце. Среди почти двухсот известных нам украинских поэтов и риториков XVII–XVIII вв. такую структуру курса мы видим впервые.

Ключевые слова: украинские риторики, Черниговский коллегіум, 1750/1751 уч. г., рукопись, описание.

The paper describes a handwritten textbook on rhetoric from the Chernihiv Collegium «Alphabetum oratorium...» [Public Speaking Alphabet ...] (school year 1750/1751). The full title in Latin and translated into Ukrainian is given, the library code, the sections and subsections names with references to corresponding sheets. The course is unique in its shape: the text is divided into 24 sections according to the number of letters of the Latin alphabet. The manual has the index of sections at the beginning and the index of subsections (paragraphs) at the end. Among the nearly two hundred Ukrainian poetics and rhetoric of the XVII and XVIII centuries, we met such structure for the first time.

Keywords: Ukrainian textbooks on rhetoric, Chernihiv Collegium, 1750/1751 school year, manuscript, description.